

הגורמים לבקשת המלוכה על-ידי העם בימי שמואל

מיכאל אביעז

בספר שמ"א (ח ד-כב) מתוארת בקשת זקני ישראל משמואל להמליך עליהם מלך. תגובתו של שמואל הייתה: זירע הדבר בעיני שמואל (פס' ו). ה' אמנם מסכים עם שמואל שהבקשה אינה ראויה, ואף על פי כן הוא מאשר אותה. בעקבות זאת שמואל קורא לפני העם את 'משפט המלך'. פרשה זו מעוררת שאלות חשובות,¹ וכאן נעסוק רק בשאלה: מה היו המניעים של העם לבקש עליהם מלך? מדוע התעוררה בקשה זו דווקא בימי שמואל?

1. שאלות אחרות שלא נידונו במאמר זה: מהו היחס בין דברים יז ובין שמ"א ח, וכיצד יש להבין את נאום שמואל? האם הוא רק מאיים על העם או שמה הוא קורא בפניהם את רשימת זכויותיו של המלך? כיצד יש להבין את תגובתו של ה' לבקשת העם בפסוקים ז-ט, כב? האם ביקש ה' להכשילם על-ידי האישור (בדיעבד) להמליך מלך? ראה מ' גרסיאל, "נאומו של שמואל בדבר 'משפט המלך'", הגות במקרא ה, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 112-136; הנ"ל, 'המחלוקת בין שמואל ובין העם בשאלת המלכת מלך ישראל', בית מקרא כו (תשמ"א), עמ' 325-343; תמימה דוידוביץ, "'פרשת המלך' - דברים יז:כ-כ: הדגמה להוראה קורלאטיבית", בתוך: מ' ארנד ושי' פוירשטיין (עורכים), דרכים במקרא ובהוראתו, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 73-92; מ' אילת, שמואל וכינון המלוכה בישראל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 57-80 והספרות הנזכרת שם.

את עליית מוסד המלוכה בישראל מקובל להסביר במספר גורמים.² אלו אינם נזכרים מפורשות בשמ"א ה, וניתן ללמוד עליהם מכתובים שונים בספר שמואל ומן הממצאים הארכיאולוגיים.

1.1 גורמים חיצוניים: הגורם הצבאי

במאה האחת-עשרה לפנה"ס ניכרת נסיגה של המעצמות הגדולות ששלטו בארץ ישראל ובמזרח הקדום.³ האימפריה המצרית ששלטה באזורנו במשך מאות שנים פינתה את מקומה, והמלך המצרי האחרון בתקופה זו היה רעמסס השישי (1134-1141 לפנה"ס). סוף דומה היה גם מנת חלקה של האימפריה החתית. הנוכחות הכנענית לא היוותה איום של ממש, ואת מקומם של המצרים ושל החתים תפסו ממלכות קטנות.

1.1.1 האיום הפלשתי

האיום הפלשתי הוא אחד הגורמים שזירזו את התפתחות רעיון המלוכה.⁴ ביהושע יג ב-ג מתואר שטחה של הממלכה הפלשתית: 'זאת הארץ הנְשֵׁאֲרָת: כָּל-גְּלִילוֹת הַפְּלִשְׁתִּים, וְכָל-הַנְּשֹׁרִי. מִן-הַשִּׁיחֹר אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי מִצְרַיִם, וְעַד גְּבוּל עֶקְרוֹן צְפוֹנָה, לְכַנְעָנִי תַחֲשֹׁב; תְּמִשֵּׁת סַרְנֵי פְּלִשְׁתִּים,

2. אברמסקי נדרש לעובדה, שבמקור מן המקורות המקראיים לא נמסר מכלול הסיבות, ובכל מקור נזכרת סיבה אחרת, מבלי להזכיר את הסיבות הנוספות. ראה שי אברמסקי, 'הרקע ההיסטורי לתקומת המלוכה בישראל', בתוך: שי אברמסקי ומי גרסיאל (עורכים), ספר שמואל א (עולם התנ"ך), תל-אביב 1993, עמ' 87-88. חי רביב סבור, ש'המניע העיקרי להתגבשות המגמה להמליך מלך היה האיום הפלשתי, וכתוצאה מכך הוא מתעלם לחלוטין מן הגורמים הפנימיים, אשר הביאו להקמת המלוכה. ראה ספרו, מבית אב לממלכה: ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תש"ן, עמ' 106. השווה גם י אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית, מהדורה מתוקנת בעריכת ישראל אפעל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 221. נגד זה יש לטעון, שמדינות קמות בתהליך אטי ולא פתאומי, ומשום כך יש לבקש גורמים נוספים להקמת המלוכה.

3. ראה א' ברטל, מלכות שאול: המלך הראשון בישראל, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 14-20.

4. על הפלשתים ראה טרודה דותן, הפלשתים ותרבותם החומרית, ירושלים תשכ"ז; א' זינגר, 'מצרים, כנענים ופלשתים בתקופת ההתנחלות והשופטים', בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה: היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל, ירושלים 1990, עמ' 348-402.

העֲזָתִי וְהַאֲשִׁדּוּדִי הָאֲשִׁקְלוֹנִי הַגָּתִי וְהַעֲקָרוֹנִי וְהַעֲזוּסִים.⁵ במחקר מקובל לשחזר את גבולותיו של אזור פלשת כך:
 בדרום - נחל מצרים (נחל אל-עריש);
 בצפון-מזרח - עקרון;
 במזרח - יהודה;
 במערב - חוף הים.

חמש ערי הפלשתים, שבהן ישבו סרני פלשתים, היו: אשדוד, עקרון, אשקלון, גת ועזה. שלוש ערים (עזה, אשקלון ואשדוד) שכנו בקרבת החוף, ושתי הערים האחרות (גת ועקרון) שכנו בשפלה.⁵ ערים נוספות שבהן התיישבו הפלשתים הן צקלג ותמננה, ומהחפירות הארכאולוגיות עולה, שהם התיישבו גם באזור נחל הבשור ונחל שקמה.

בשמ"א ט טו-טז אנו קוראים: 'וְהָיָה גָלְתָה אֶת-אֶזְנֵן שְׁמוּאֵל יוֹם אֶחָד לִפְנֵי בּוֹא-שְׂאוּל לְאֹמֶר. כָּעֵת מָחָר אֲשַׁלַּח אֵלֶיךָ אִישׁ מֵאֶרֶץ בְּנֵימִן, וּמְשַׁחְתּוֹ לְגִיד עַל-עַמִּי יִשְׂרָאֵל, וְהוֹשִׁיעַ אֶת-עַמִּי מִיַּד פְּלִשְׁתִּים, כִּי רָאִיתִי אֶת-עַמִּי כִּי בָאָה צָעֲקוֹתוֹ אֵלָי.'⁶

הלחץ הפלשתי החל כבר בסוף תקופת השופטים (שופ' יג-טז) ובימי עלי (שמ"א ד). שבטי ישראל היו מפורדים מבחינה טריטוריאלית ומאורגנים במסגרות של בתי אב, אשר יכלו להתגבר רק על האיזמים המקומיים החולפים,⁶ ולכן נוצר צורך במשטר ריכוזי ושושלתי. האיזם הפלשתי היה שונה, בכך שאיים על כל ישראל ולאורך זמן. זה היה איזם כלכלי, דתי ומדיני על עצם קיום הישות הישראלית.

הפלשתים היו מאורגנים צבאית וטכנית. הם היו בעלי מבנה חברתי מלוכד וארגון צבאי חזק. יתרונם הצבאי בא לידי ביטוי בשימושם בכלי

5. לשאלת זיהויין של ערים אלה ראה אהרוני (לעיל, הערה 2), עמ' 216-217.

6. על הבעיות בארגון כלל שבטי ישראל למלחמה כוללת אנו שומעים למשל בימי יפתח (שופטים יא-יב). דבורה הצליחה לרכז רק שישה משבטי ישראל (שופטים ד-ה), ושמשון הושיע את שבטו, שבט דן.

נשק עשויים ממתכת (שמ"א יג יט-כב). על-פי שמ"א יג ה היו לפלשתים יְשָׁלְשִׁים אֶלְף רָכָב וְשֵׁשֶׁת אֲלָפִים פָּרָשִׁים. בשמ"א יז ה-ז מתוארים כלי נשקו של גלית, שכללו כובע נחושת, שריון קשקשים, מצחת נחושת, כידון ועוד. על-פי שמ"א לא ג נכללו בצבא הפלשתי יהמורים אנשים בקֶּשֶׁת. לעומת זאת, נאמר על צבא ישראל: וְהָיָה בַיּוֹם מִלְחָמָה, וְלֹא נִמְצָא חֶרֶב וְחִנִּית בַּיָּד כָּל הָעָם (שמ"א יג כב).

מה היו הגורמים למתקפת הפלשתים על ישראל? במחקר הוצעו תשובות שונות:

- א. הפלשתים רצו שליטה מדינית בכל הארץ ואף ביקשו למנוע את ההתפשטות הישראלית למישורים.
- ב. הם ביקשו להגיב על פשיטות ישראליות על דרכי סחר חשובות.
- ג. נוצרה צפיפות אוכלוסין באזור עקב ריבוי טבעי בחבל הפלשתים.
- ד. הם גילו עניין בכלכלת חבלי ההר.⁷

המתחים עם הפלשתים במערב, עמלק בדרום ועמון במזרח הצריכו הנהגה מרכזית ובעיקר הנהגה צבאית. לאור זאת, מובנת בקשת זקני העם והדגשתם לגבי המלך: וְנִלְחַם אֶת מִלְחַמְתּוֹנוֹ (פסי כ). תקופת השופטים הצטיינה בפעילות שבטית לא מאורגנת של השופטים השונים, ולא לחינם מְגַנָּה דְבוּרָה אֶת חוֹסֵר הַמַּעוֹרְבוּת שֶׁל שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִלְחָמוֹת (שופ' ה טו-טז).⁸ מינויו של מלך עשוי היה להביא הפעלת סנקציות כנגד כל מי שלא יתגייס לצבא, ואכן כך פעל שאול במלחמתו בבני עמון, כפי שמסופר בשמ"א יא. במילים אחרות, היה דרוש מנהיג שיאחד את הכוחות הישראליים אל מול סכנת האויב.

1.1.2 האיום ממזרח ומדרום

ממזרח איימו על ישראל עמון, מואב ואדום (שמ"א יד מז). עבר הירדן המזרחי גובל במערב במקורות הירדן, ים כינרת, בקעת הירדן, ים המלח

7. לביבליוגרפיה ראה יי פינקלשטיין, 'ראשית המלוכה בישראל - ההיבט הסביבתי והחברתי-כלכלי', קתדרה 50 (תשמ"ט), עמ' 3-26.

8. ראה יי ליוור, 'מלך, מלוכה, אנציקלופדיה מקראית', ד, ירושלים תשכ"ג, טור 1086.

והערבה בואכה מפרץ אילת, ובמזרח המדבר הסורי-ערבי.⁹ לעבר הירדן הייתה חשיבות כלכלית, צבאית ומדינית. זה היה אזור פורה שהניב תבואה משובחת, שעברו בו שני עורקי תחבורה בינלאומיים, 'דרך המלך' ו'דרך הים'.¹⁰

בדומה לאיום הפלשתי, גם האיום העמוני החל כבר בתקופת השופטים (שופטים יא-יב). מכאן ניתן לשער, שבראש העומדים לבקש מלך היו שבטי עבר הירדן, שעבורם היה איום זה ממשי ומיידי.¹¹ פרטי המלחמות בין שאול ובין מואב ואדום אינם ידועים. יש המשערים, ששאל יצא להגן על אחד השבטים שהצטרפו לממלכתו לאחר הקרב בעמלק - מפני שכניהם האדומים. לפי השערה אחרת, האדומים היו שותפים לעמי עבר הירדן המזרחי במלחמתם בישראל.¹²

האיום בדרום היה עמלק, שעליו מסופר בשמ"א טו. השליטה באזור הנגב הייתה בעלת חשיבות רבה, מכיוון שעברו בו נתיבי מסחר, ובמיוחד הדרך לאילת ולאדום, שפתחה פתח ל'דרך הבשמים' החשובה מדרום ערב. עמלק היה שבט נודדים, שנדד בעיקר בנגב, בסיני ולעתים גם בעבר הירדן המזרחי. עם זה מוגדר כישושה' (שמ"א יד מח), היינו, כבוזז וכשודד.¹³ הנוודים הם אויביו של האיכר היושב על אדמתו, שרצה להגן על נאות המדבר ועל חבלי המרעה.

9. ב' עווד, 'שכני ישראל במזרח', בתוך: א' מלמט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל: ימי המלוכה - תרבות וחברה, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 172.
10. 'דרך המלך' שימשה מעבר חשוב של סחורות מאזור דרום-ערב ואפריקה אל אזורי עבר הירדן או החוף. 'דרך הים' חיברה את מצרים עם ארם נהריים ועברה בתחומה של ארץ ישראל - לאורך מישור החוף דרך עזה, עמק עירון (ואדי ערה), מגידו, עמק יזרעאל, הגליל המזרחי ומשם לעמק הירדן ולדמשק וסוריה. ראה אהרוני (לעיל, הערה 2), עמ' 35-43.
11. ראו אילת (לעיל, הערה 1), עמ' 128.
12. ראה ברטל (לעיל, הערה 3), עמ' 71 וכן עמ' 190, הערה 150; ש' אברמסקי, מלכות שאול ומלכות דוד: ראשית המלוכה בישראל והשפעתה לדורות, ירושלים תשל"ז, עמ' 80-104.
13. דיון אטימולוגי במילה זו ראה אצל אברמסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 139. לתיאור הקרב בעמלק ראה ברטל (לעיל, הערה 3), עמ' 88-96; י' אהרוני, 'הנגב וספר המדבר הדרומי', בתוך: א' מלמט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל: ימי המלוכה - תרבות וחברה, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 202-203.

1.2 גורמים פנימיים

לרצונו של העם למנות עליהם מלך גרמו גם כמה תהליכים פנימיים בחברה הישראלית.

1.2.1 שיטת השלטון ואופיו

הבקשה למנות מלך באה, ככל הנראה, גם לאור ההכרה, שמשטר המלוכה עדיף מכמה בחינות על פני משטר השופטים:

א. שלטון המלוכה הוא כלל שבטי, בעוד ששלטון השופט היה על שבת אחד או לכל היותר על איגוד של כמה שבטים, כמו במלחמת דבורה וברק (שופ' ד-ה).¹⁴ במצב עניינים שכזה, ישועתו של השופט תהיה חד-פעמית ומוגבלת, וייהנה ממנה רק מי שנמצא בסמיכות לאזור פעילותו של השופט. לעומת זאת, שלטון המלוכה יכול לתת מענה בר-זמנית למתקפה של כמה אויבים, כפי שמסופר על מלחמותיו של דוד (שמ"ב ח).

ב. דרכי הלחימה בתקופת השופטים לא אפשרו את הקמתו של צבא קבע. משטר המלוכה על מוסדותיו השונים אפשר יציאה של כל העם כאחד וכן פיתוח של צבא קבע, שבו יש היררכיה ברורה. הקמתו של צבא זה נתאפשרה הודות להתעשרות אוצר הממלכה על-ידי הכיבושים השונים. דוד גייס לצבאו את 'הכרתי והפלתי', שכירי חרב, שהיו נאמנים לו בצורה מוחלטת; כמו כן הקים 'יחידת גבורים' (שמ"ב כג ח-לט) והאציל סמכויות על שר הצבא.¹⁵

ג. יכולת האכיפה של המלך רחבות יותר מאלה של השופט. דבורה יכולה רק לגנות את מי שלא הצטרף למלחמה בסיסרא (שופ' ה טז-יז), ואולם שאול המצווה על התגייסות כללית של שבטי ישראל למלחמה

14. מלמט מסיק, ששלטונם של השופטים היה לאומי; אולם מסקנה זו אינה עולה בקנה אחד עם התיאורים של השופטים השונים מלבד דבורה. ראה אי מלמט, ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ד, עמ' 133-134.

15. ראה מי גרסיאל, מלכות דוד: מחקרים בהיסטוריה ועיונים בהיסטוריוגרפיה, תל-אביב תשל"ה, עמ' 21-87.

בבני עמון, יש בכוחו לאיים בסנקציה חמורה על מי שיעזו שלא להצטרף: 'אֲשֶׁר אֵינְנוּ לִצָּא אַחֲרֵי שָׂאוֹל וְאַחַר שָׁמוּאֵל, כֹּה יַעֲשֶׂה לְבָקְרוֹי' (שמי"א יא ז). יש להניח, שהעם חשש לא רק לבקרו, אלא אף לחייו, שכן תגובתו היא: 'וַיִּפֹּל פֶּתַח-הַיְקָעִים, וַיִּצְאוּ כָּאִישׁ אֶתְדֹ' (שם).

ד. במות השופט, לא היה מי שיירשנו, מכיוון שבכל פעם בחר ה' שופט משבט אחר. וכך גם כאשר הגיע השופט להישגים צבאיים משמעותיים, לא יכול היה בנו לשמר אותם, שכן עיקרון הירושה עדיין לא היה רווח בישראל.¹⁶ עיקרון זה הבטיח גם את הרציפות ואת היציבות השלטונית. ניסיון כזה להעביר את הירושה כבר מצאנו אצל גדעון, כשניסה להעבירה לבנו אבימלך, אולם זה לא עלה יפה (שופ' ט), וגם בניהם של עלי ושל שמואל לא היו ראויים להיות ממשיכים.

1.2.2 המשפט

זקני ישראל מבקשים משמואל: 'תנה לנו מלך לשפטנו' (שמי"א ח ה). בקשה זו מובנת על רקע המצב המתואר בשופטים יז-כא: 'בַּיָּמִים הָהֵם אֵין מֶלֶךְ בְּיִשְׂרָאֵל, אִישׁ הִיָּשֵׁר בְּעֵינָיו יַעֲשֶׂה' (שופ' כא כה). לכאורה, דרישה זו נראית תמוהה, שכן בשמי"א ז טו נאמר: 'וַיִּשְׁפֹּט שָׁמוּאֵל אֶת-יִשְׂרָאֵל, כָּל יְמֵי חַיָּוֹ. בָּרַם, טַעַנְתָּ הָעָם הוֹפַכְתָּ לְמוֹצַדְקַת לְאוּר הַתְּנַהּוּתָם הַבְּעִייתִית שֶׁל בְּנֵי שָׁמוּאֵל, אֲשֶׁר מוֹנוּ לְשׁוֹפְטִים וּמַעֲלוּ בַתְּפִקִּידָם' (שמי"א ח א-ג).¹⁷

לפועל שפ"ט במקרא יש שתי הוראות: האחת היא למשול, והאחרת - עשיית דין, בוררות בסכסוכים אזרחיים.¹⁸ עשיית דין היא אחד התפקידים החשובים של המלך במזרח הקדום. המלך היווה את הסמכות

16. ראה ש' טלמון, 'האידיאולוגיה של המדינה ורעיון המלוכה', בתוך: א' מלמט (עורך),

ההיסטוריה של עם ישראל: ימי המלוכה - תרבות וחברה, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 9, 14-15.

17. ראה על פרשה זו אצל ש' אברמסקי, 'הנהגת שמואל ומעמד בניו בבאר-שבע', בית מקרא כא (תשל"ו), עמ' 575-597.

18. ראה אילת (לעיל, הערה 1), עמ' 44. להוראת שפ"ט במשמעות דין, ראה דב' א ט; טז יח ועוד. להוראת שפ"ט במשמעות שלטון, ראה עמוס ב ג; מיכה ד יד ועוד.

השיפוטית העליונה, ותפקידו היה להגן על החלשים שבחבורה (גר, יתום ואלמנה) מפני עושקיהם וכן לשמור על סדרי משפט תקינים (ראה, למשל, משל כבשת הרש בשמ"ב יב). לעקרונות אלה יש כמה דוגמות ממקומות שונים במקרא:

א. מחבר ספר שמואל מעיד על דוד: "וימלך דוד על כל ישראל ויהיה דוד עֶשֶׂה מִשְׁפֵּט וצִדְקָה לְכָל עַמּוּי" (שמ"ב ח טו).

ב. האישה החכמה מתקוע מעידה על דוד לאחר שפסק את דינה (הבדוי): "ואדני חכם כחכמת מלאך הא-להים" (שמ"ב יד כ). המלך מימש את זכותו להתערב במקרה שבו לא היה כל סיכוי להציל את בנה מידי גואל הדם. יש לראות בהתערבותו של המלך משום יתיקון והשלמה של התפיסה המשפטית הנורמטיבית.¹⁹

ג. שלמה מבקש מה' בחלומו: "ונתת לעבדך לב שמע לשפט את עמך" (מל"א ג ט). לאחר משפט שתי הנשים, כותב בעל ספר מלכים על שלמה: "וישמעו כל ישראל את המשפט אשר שפט המלך ויראו מפני המלך כי ראו כי חכמת א-להים בקרבו לעשות משפטי" (מל"א ג כח).

ד. בתהלים (פרק עב: 'לשלמה') מציין המשורר את עשיית המשפט כתפקידו העיקרי של המלך (פס' א ב ד).²⁰

ה. ספר דברי הימים משבח את יהושפט על פעילותו בתחום ארגון המשפט ביהודה (דה"ב יט א-יט). הוא העמיד שופטים בכל ערי יהודה שדנו הן בעניינים אזרחיים והן בעניינים דתיים.

ישנו הכרח למנות מלך כדי לשמור על ההליך השיפוטי התקין. בימי השופטים - דבורה היא היחידה שעליה מסופר במפורש שעסקה בסוגיות משפטיות (שופ' ד ד-ה), וככל הנראה, שאר השופטים עסקו

19. כלשונו של ז' ויסמן, עם ומלך במשפט המקראי, תל-אביב תשנ"א, עמ' 64.

20. ראה גם: יש' יא א-ט; שם לב א; יר' כב טו-טז; משי' ח טז ועוד; ליור (לעיל, הערה 8), טור 1092-1091; מ' ויינפלד, משפט וצדקה בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ה; מ' אילת (לעיל, הערה 1), עמ' 58; ש' אברמסקי (לעיל, הערה 12), עמ' 134-147; א' ברוך, 'אידאל חברתי-מוסרי בחטיבת נבואות על בית דוד', בתוך: יהודית שטיימן ורחל רוקח (עורכות), דרכים בהוראת הנבואה, תל-אביב תשס"ד, עמ' 59-73.

בהנהגה צבאית בלבד. הפסוק 'בימים ההם ומלך אין בישראל' (או: 'אין מלך בישראל') מופיע ארבע פעמים בסיומו של ספר שופטים על מנת להבהיר, עד כמה חשוב מינויו של מלך כדי למנוע מצב של אנרכיה.²¹

1.2.3 גורמים חברתיים וכלכליים

הפריחה היישובית וההתפתחות הטכנולוגית באזור ההר משכה את הפלשתים לאזור, ולחצם עליו היה בין הגורמים החשובים שהובילו להקמת המלוכה. הגאוגרפיה של אזור ההר מגבילה את גידול האוכלוסיה והתפשטותה. גידול זה הביא לתחרות על האדמה, וכך הופעלו מנגנונים שהביאו ליציבות וליצירת מדינה. האיום הפלשתי זירז את התפתחות המדינה והוביל ישירות ליצירת מנהיגות מרכזית ולבסוף למדינה ריכוזית. בחבל ההר המרכזי של הארץ התרבו היישובים הישראליים והגיעו עד לבקעת באר-שבע וערד, כפי שמלמדות החפירות הארכאולוגיות.²² באזור ראש העין נתגלה יישוב ישראלי קדום, עזבת צרטה, אשר החוקרים משערים, כי 'במקום זה ביקשו שבטי ישראל לחסום את דרכם של הפלשתים שהתכוונו להתקדם בציר הדרך העולה מאפק מזרחה'.²³ יש להבין את שינויי הארגון של החברה המקראית בתקופה זו ממסגרת כפרית מבודדת בתקופת השופטים, עד למדינה שהלכה והתרחבה בימי דוד. בסוף המאה ה-יא היה תהליך ההתיישבות באזור בעיצומו.

21. עם זאת ספר שופטים מזהיר מפני דמות של מלך כאבימלך, כפי שהדבר עולה ממשל יותם (שופ' ט). ראה יי אמית, ספר שופטים (מקרא לישראל), ירושלים ותל-אביב תשנ"ט, עמ' 11.
22. ראה א' עופר, 'הר יהודה המקראי: מנוודות למלוכה לאומית', בתוך: 'י פינקלשטיין ויי נאמן (עורכים), מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 155-214; הנ"ל 'הר יהודה בתקופת המקרא, קדמוניות לא (תשנ"ח), עמ' 40-52; א' פאוסט, החברה הישראלית בתקופת המלוכה: מבט ארכאולוגי, ירושלים תשס"ו.
23. ראה מ' גרסיאל, בתוך: ש' אברמסקי ומ' גרסיאל (עורכים), שמואל א (עולם התנ"ך), תל-אביב 1993, עמ' 62. ראה גם דברי פינקלשטיין, המובאים שם.

בשלבם מוקדמים בראשית תקופת הברזל א' (שלהי המאה ה-יב וראשית המאה ה-יא) התרכזה הפעילות בעיקר בספר המדבר וגב ההר של האזור שבין ירושלים לעמק יזרעאל, חבלים נוחים יחסית מבחינה אקולוגית, שאפשרו כלכלה מגוונת, שעיקרה חקלאות דגן ומרעה. רק בשלב מאוחר יותר, במאה ה-יא לפנה"ס, כשאזורים אלו היו כבר צפופים, גברה הפעילות באזורי הספר האקולוגי הקשים של מערב ההר. הכיבוש הסופי של חבלי הספר האקולוגי בהר המרכזי חל רק בתקופת הברזל ב'.

החברה הישראלית עברה מחברה כפרית המאורגנת בקבוצות מבודדות - להתארגנות במסגרות רחבות יותר. קבוצות של נוודי צאן בהר הנגב, שהחלו לקחת חלק במסחר, שינו את אורח חייהם ועברו בסוף במאה ה-יא להתיישבות קבע. הגידול הניכר באוכלוסיה העלה את הצורך בכיבוש שטחים חדשים להתיישבות;²⁴ גידול בתוצרת חקלאית הביא ליצירת עודפים ולריבוד חברתי;²⁵ מסחר פנימי בין קבוצות התמחות שונות הגורם להתפתחות המנהל והארגון, ועימות חיצוני הגורם לאיחוד תחת הנהגה צבאית.²⁶

מוסד המלוכה הביא להתפתחות החיים העירוניים. השיטה הקדם-מלוכנית הייתה אוטארקית, היינו, סיפקה את צרכיה הכלכליים בעצמה. לעומת זאת, המשק העירוני מבוסס על ייצור, מסחר ומנהל, ואלה מהווים את הבסיס להתהוות הערים. פותחו תחומי פרנסה חדשים: במקום

24. מבני המגורים הטיפוסיים בתקופה זו מכונים 'בית ארבעת המרחבים'. מבנים אלה נחשפו בחצור, מגידו, שכם, ירושלים, בית שמש, לכיש, באר שבע ועוד. ראה מ' שטרן, 'מגורים וקבורה, בתוך: א' מלמט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל: ימי המלוכה - תרבות וחברה, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 191; פאוסט (לעיל, הערה 19).

25. בדרך כלל מקובל לומר, שהיו שלושה רבדים בחברה הישראלית בתקופת המלוכה: הרובד העליון (בעלי תפקידים בכירים, בכירי המנגנון המנהלי, הקצונה ואנשי החצר); רובד הביניים (הצבא, הסוחרים ואוכלוסיית המרכזים העירוניים); והרובד התחתון (המגור הכפרי והעבדים). ראה פאוסט (לעיל, הערה 19).

26. ראה פינקלשטיין (לעיל, הערה 7).

להתפרנס מחקלאות - עברו שבטי ישראל להתפרנס מתעשייה (שמן, יין, בשמים ועוד), ממסחר,²⁷ ממנהל²⁸ ומן השירות הצבאי. המעבר אל העיר אפשר גם בניית מבנים ציבוריים (כגון: ארמון ומקדש) ומוסדות עירוניים. ריכוז האוכלוסיה ביישובים גדולים הגביר את הפעילות בתחום הייצור התעשייתי. ייצור תעשייתי בכמויות גדולות הביא לתנופה גדולה בפיתוח המסחר, שכן היה צורך בייבוא חומרי גלם לשם עיבודם בבתי המלאכה ובאספקת מצרכי מזון לאוכלוסיית העיר שלא ייצרה מזון.²⁹ עם הקמת המלוכה השתכללו האפשרויות למסחר-בינלאומי, אפשרויות שלא היו קיימות קודם לכן, כאשר לא היה גוף שלטון מרכזי. כך אנו שומעים על המסחר בין דוד ושלמה ובין עמים כמו צור וצידון, מצרים ושבא. שלמה סחר בסוסים, במרכבות, בזהב, בבשמים ובתוצרת חקלאית, שתמורתה קיבל ארזים (מל"א ה כד-כה; ט כו-כח; י י-יא כב כט).

2. אחרית דבר

כאשר באו זקני ישראל להציג את בקשת המלוכה לפני שמואל, הם ראו לנגד עיניהם רק את התועלת שבהקמת המלוכה. לעומתם, הציג שמואל את הסכנות שבמשטר זה. הקמת המלוכה לוותה בציפיות גדולות, ובתקופת דוד ושלמה - ציפיות אלה התגשמו ברובן, אף שספר מלכים

27. ראה מי אילת, 'המסחר', בתוך: אי מלמט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל: ימי המלוכה - תרבות וחברה, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 121-130.

28. במקרא נזכרים נושאי תפקידים רבים בחצר המלוכה: יועץ, סופר, מזכיר, אשר על הבית, עבד המלך, בן המלך, שר העיר ועוד. בין המקורות המקראיים העיקריים יש למנות את שמי"ב ח טז-יח; כ כג-כו; מל"א ד. ראה חי רביב, החברה בממלכות ישראל ויהודה, ירושלים תשנ"ג; י אבישור ומי הלצר, סוגיות במינהל הממלכתי בישראל לאור המקורות האפיגרפיים בימי בית ראשון, ירושלים תשנ"ו.

29. ראה בי עוודד, 'מלכות שלמה', בתוך: תולדות עם ישראל בימי בית ראשון, יחידה 3, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 34; רביב (לעיל, הערה 25), עמ' 85-92.

והספרות הנבואית הרבו לבקר את משטר המלוכה. מן העיון בספרים אלה עולה ההשקפה, שמשטר המלוכה במתכונתו הנוכחית נכשל.³⁰ החזקת המוסדות השונים הקשורים בניהול המלוכה היו לעול כבד על העם, והריבוד החברתי והקיטוב בין חלקי החברה גדל והלך. המלכים ברובם לא עשו משפט וצדקה (ישעיה א; ירמיה כב; יחזקאל לד), ובמקום לחבר בין העם לבין א-לוהיו, הם גרמו להרחקה ולניתוק ביניהם. גם כאשר קמו לישראל מלכים למופת כמו חזקיהו ויאשיהו, לא הייתה המשכיות למעשיהם, והחורבן הגיע למרות צדיקותם.

בנבואות הנחמה טיפחו אמנם נביאי ישראל תקוות להשבת משטר המלוכה, אולם במהדורה משופרת: ישעיהו התעלם מן ההיבטים הצבאיים במלכותו של המלך והתרכז אך ורק בהיבטים המשפטיים (פרק יא). כמוהו נהג גם ירמיה (כג א-ח), ואילו יחזקאל הותיר למלך זכויות מצומצמות (פרקים מ-מח).³¹ דווקא בימי הבית השני, ספר דברי הימים מציג תמונה חיובית של המלוכה. לדידו, דוד, שלמה ומלכי יהודה היו מלכים ראויים, שהגשימו את האידיאל של המלוכה.

30. במדרש דברים רבה (ה יא) ניסחו אכזבה זו כך: 'רבנן אמרי: אמר הקדוש ברוך הוא: בעולם הזה ביקשתם מלכים, ועמדו המלכים מישראל והפילו אתכם בחרב. שאול הפילם בהר גלבע... דוד נתן בהם מגפה... אחאב עצר עליהם את הגשמים... צדקיהו החריב את בית המקדש'. על השקפת חז"ל בנושא המלוכה ראה דיון וביבליוגרפיה אצל אילת (לעיל), הערה 1, עמ' 168-169. יש לציין, שיש גם השקפות חיוביות של חז"ל על המלוכה. ראה עוד אי"א אורבך, 'המלוכה המקראית בעיני חכמים', בתוך: 'י' זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן: מאמרים במקרא ובעולם העתיק, כרך ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 439-451; אברמסקי (לעיל, הערה 12), עמ' 11-17.

31. ראה 'י' זקוביץ, דוד - מרועה למשיח, ירושלים תשנ"ו.